

Za čovjekov realan odnos prema prirodi tri su stanja: stanje biti (*Sein*) – jedinstvo subjekta i objekta, stanje razdvojenosti i sukoba čovjeka i prirode te stanje uspostavljanja jedinstva čovjeka i prirode. Cjelokupna ljudska prirodna povijest kontinuirano je suprotstavljanje tih triju stanja. Današnje stanje otuđenosti čovjeka od prirode potiče njegovo prevladavanje. Smisao ljudske djelatnosti jest u tome da stalno ima pred očima svjesno jedinstvo s prirodom. »Jer, ako postoji budućnost, onda je to priroda«.

Iako objavljena prije nekoliko godina, knjiga H. Immlera ne gubi na aktualnosti. S jedne strane to je ideja po kojoj treba prirodi, koje je čovjek dio, priznati vrijednost, i to tako da postanemo svjesni stanja u kojemu se nalazimo, a svoju djelatnost (osobito ekonomsku) drugačije organiziramo i usmjerimo na održavanje cjeline i fizičkih vrijednosti. S druge pak strane knjiga je izazovna i za ekonomsku misao, jer pokušava u novom tipu ekonomije – »ekološka ekonomija« – tražiti izlaz iz duboke razdvojenosti čovjeka i prirode i čovjeka od čovjeka.

Ivan Cifrić

Bernhard Verbeek

DIE ANTHROPOLOGIE DER UMWELTZERSTÖRUNG

Wissenschaftliche Buchgesellschaft,
Darmstadt, 1994, 302 str.

U posljednja dva desetljeća u brojnim studijama i istraživanjima pokušavaju se istražiti uzroci krize odnosa čovjeka i okoliša. Znanstvena su nastojanja motivirana otkrivanjem zakonitosti, načela na kojima se mogu izgraditi djelotvorna sredstva i mehanizmi kojima se može suprotstaviti općem i gotovo nezadrživom civilizacijskom utjecaju na pogoršavanje stanja u okolišu. Riječ je o pronalazenju »protu-

otrova«, kako to slikovito kaže Ulrich Beck u naslovu jedne svoje knjige.¹ Iako se ne mogu poreći neki uspjesi, osobito tehnička rješenja u zaštiti okoliša, po mišljenju mnogih autoriteta globalno stanje se ne popravlja već pogoršava, pa su ciljevi u istraživanjima motivirani jednim te istim pitanjem: zašto je tako ako znamo da bez čovjekova djelovanja okoliš ne bi bio takav kakav jest – zagađen i ugrožen?

Pitanje koje si postavljamo ne odnosi se samo na traženje rješenja nego i na uzroke stanja. Ono seže u dubinu antropološke biti čovjeka: zašto čovjek čini to što čini, a istodobno se i sam pita kako da pronađe rješenje »bolesti« koju je izazvao. Ne sličilo nam to na nestašno dijete koje, nakon što je u živahnoj igri uprljalo novu odjeću, postaje svjesno vlastita čina pa čisteći mrlju još je više proširi. Ponekad pokušava majci, koja ga može a ne mora kazniti, predočiti neki izgovor. No, moderno društvo nije dijete, ali ima majku, kojoj se čak i ne opravdava, ali koja će ga svakako za njegova nedjela kazniti. Zato je opravdano pitati se gdje leži problem našeg kolektivnog ponašanja: u čovjeku ili u društvu? Ako je u društvu, što je tu problematično; a ako je u čovjeku, što je u njemu problematično? Imaju li čovjek i društvo (kultura) nešto zajedničko u agresivnom nastupu prema prirodi?

Verbeek, tragajući za odgovorom, pokušava pokazati antropološka ishodišta čovjekova ponašanja preko problema evolucije, a istodobno i preko problema ljudske »strategije« u društvenom ponašanju koja je rezultat našeg naučenog odrastanja. Time želi izbjeći disciplinarnu jednostranost a istodobno čitatelja usmjeriti na razmišljanje o relativnosti značenja homo sapiensa i njegove (osobito industrijske) kulture u odnosu na temeljne prirodne zakonitosti. Naime, u socijalnoekološkoj literaturi susrećemo čitavu lepezu ideja i

1 Beck, U. (1988). *Gegengifte. Die organisierte Unverantwortlichkeit*. Frankfurt: Suhrkamp.

aspekata iz kojih se analizira stanje ili pak posljedice odnosa čovjeka i prirode/okoliša. Jednako ih tako možemo sve tipologizirati i sumirati na nekoliko najčešće isticanih prijedloga za poboljšanjem, odnosno manje ili više radikalnih zahtjeva za promjenom postojećeg stanja. Takva analiza (iako vrlo korisna) bila bi samo jedan korak u osvješćivanju kompleksnosti problema civilizacijskog ponašanja. Veliki je korak u tome što donekle postali barem svjesni općinjenosti zamamnom »igrom razvoja«.

Za razliku od mnogih drugih studija o zagađivanju i ugrožavanju okoliša koje uzroke traže u eksternim (društvenim i civilizacijskim) čimbenicima, autor **Antropologije razaranja okoliša**² uzroke stanja nastoji potražiti na nekom drugom mjestu. Njegov je cilj istražiti izvore čovjekovog destruktivnog ponašanja prema okolišu, jer stanje okoliša se pogoršava a čovjekovo ponašanje se ne mijenja, pa postaje sve očitiije da mora postojati nešto u samom čovjeku što ga potiče na kolektivno razaranje i brutalnost prema prirodi. Zato je opravdano pitanje je li čovjek uvijek bio tako brutalan prema prirodi/okolišu kao danas ili je ta brutalnost obilježje novije ljudske povijesti i kulture? Već na početku svoje studije Verbeek postavlja tezu da uzroci globalnog stanja okoliša leže u evolucijom uvjetovanom čovjekovu biću.

Naime, odnos prema okolišu može se usporediti s odnosom prema sugrađanima. Gotovo smo svi svjedoci ponašanja prema okolišu, ali nismo spremni o tome javno »svjedočiti«, baš kao što mnogi svjedoci nekog razbojstva na ulici, osim rijetkih pojedinaca, nisu spremni svjedočiti i pred sucem. Razori li čovjek »majku Zemlju«, nad kojom (misli da) vlada, to bi bilo njegovo samoubojstvo, ali istovremeno i ubojstvo »tiranina«. Želimo li spriječiti naše samoubistvo, moramo otkriti tiranina i izraditi strategiju obrane od njega.

U istraživanju postavljene teze o antropološkoj uvjetovanosti čovjekovog ponašanja prema okolišu, Verbeek sam ne provodi istraživanja nego analizira brojna druga, osobito iz oblasti psihologije, biologije, antropologije itd.

Knjiga je koncipirana u tri dijela: *Obilježja evolucije* (13–65), *Obilježja čovjeka* (67–212) i *Evolucija na metarazini* (213–280).

U prvom dijelu knjige (u četiri poglavlja) autor pokazuje da evolucija ima svoje zakonitosti koje čovjek ne može dokrajiti spoznati i otkriti tajnu »kozmičke evolucije«. Spoznajne sposobnosti našeg mozga mogle bi biti neograničene, pa otuda slijedi da ne možemo spoznati niti naše spoznajne sposobnosti, jer je njihov pokretač izvan čovjeka.

Život nije moguć bez energije; on je trajan energetska proces, kako u čovjeku kao biološkom biću, tako i u društvu kao »organizmu«. Njegov opstanak je uvjetovan sposobnošću korištenja energijom i informacijama o resursima u okolini. To se odnosi i na biološku jedinku. Ali, glavna funkcija nosioca energije nije što veći prihvat energije, već što veće odbacivanje entropije. Iz toga ne bi trebalo prihvatiti pesimistički »osnovni zakon propadanja« nego, naprotiv, stav da iz propadanja slijedi uspon. To je osnovni zakon života, jer pad pokreće uspon (28). Možda tu leži osnova i razaračkog pohoda tehničke civilizacije, koja u razaranju ima funkciju života (stvaranja). Možda je uistinu nagon prema smrti motiviran nagonom za život, a ne suprotno. Ta pitanja prelaze disciplinarnu okvire, a pravi odgovor nam je još nepoznat. No, ovdje je zanimljivo pitanje je li načelo iskorištavanja i razaranja došlo s civilizacijom ili je inače imanentno samom životu, pa se tek u jednom stupnju njegove evolucije (moderno

2 Ovo je drugo, aktualizirano i trećim dijelom prošireno izdanje knjige. Prvo izdanje objavljeno je 1990. godine.

društvo) pokazalo tako destruktivnim? Verbeek se slaže s tvrdnjama nekih autora da načelo iskorištavanja nije došlo preko čovjeka, već je tijekom nekoliko milijardi godina u živih bića isprobano kao metoda i optimalizirano. U tome nema ni »dobra« ni »zla«, jer priroda ne poznaje moralne kategorije, kao društvo. Ona je »moralno indiferentna«. Priroda (osim čovjeka) ne poznaje pojmove kao što su »altruizam«, »egoizam« itd. Organizmi uspostavljaju međusobne odnose radi održanja. Tako simbioza ima veze s »altruizmom«, koji je zapravo poseban oblik egoizma. I sama priroda poznaje ograničenja egoizma radi opstanka, žrtvovanje radi zajednički uvjetovanog preživljavanja, u kojoj realnosti »raj« ostaje samo (koristan) san. »Harmonija prirode« o kojoj mnogi govore i priželjkuju njezino (ponovno) uspostavljanje, nije ništa drugo do evolucijom uspostavljan odnos između altruizma i egoizma. Ova se teza može susresti, recimo, u zagovornika ljudske povijesti kao povijesti prirode, o društvenim prirodnim stanjima.

Na kraju prvog dijela knjige autor ističe (proturječja) tri pokretačka čimbenika: »entropija«, »slučaj« i »egoizam«. Pokazuje da je fizički svijet »programiran« na povećanje entropije, ali omogućuje egzistenciju i razvoj života. Prema toj tezi (iz prirodnih znanosti), današnje stanje okoliša je »normalno prirodno stanje« civilizacijskog razvoja, koje mi doživljavamo kao akutno. »Slučajnost«, koja po našim informacijama znači iznimku od pravilnosti, ne pojavljuje se kao takva u evoluciji. Fenomen »života« razvio je reprodukcijски sposobne strukture koje konzerviraju bitne informacije pa ponovno razvijaju i reproduciraju slučajnosti, te one postaju zakonitost u evoluciji. Tako i »egoizam«, kao čimbenik nužan za preživljavanje, preko gena slučajnim informacijama o kooperaciji postaje evolucijski stabilan. Kooperacija se ne zasniva na eliminaciji načela iskorištavanja, već opstaje pod njegovim vodstvom.

U drugom dijelu knjige (u šest poglavlja) autor piše o čovjeku kao problemu evolucije, iluziji i praznovjerju kao strategijama, razaračkom potencijalu posvećenih vrijednosti, nepostojanju Arhimedove točke za utemeljenje vrijednosnog sustava te o moći, otpadu i smrti. U njemu zapravo razvija tezu o nekrofilnom razvoju modernog svijeta (civilizacije).

Rod *homo* pojavio se prije otprilike 3 milijarde godina. Od tada do danas nestale su u velikim katastrofama mnoge vrste i oblici života na Zemlji. Priroda je uvijek nakon toga drukčije izgledala, kao što bi bilo i u slučaju da čovjek izazove katastrofu. Danas čovjek više ne živi u malim skupinama kao nekad već u velikim te organizirano djeluje na druge vrste. Neke vrste su se optimalno razvile tek nakon velikih katastrofa. Možda i čovjek tek »treba« jednu takvu katastrofu za optimalan razvoj?

Na razvojnom putu čovjek se služi iluzijama³ kako bi op. imizmom postigao bolje životne uspjehe. Često pripisuje vođama neke sebi poželjne vrline. Iluzije – vračevi, proročanstva, moderno praznovjerje – sve je to zapravo usmjereno na želju za aktivno sudjelovanje u stvarnosti. »Napredak« je postao čarobna riječ (krilatice) upravo tamo gdje su najviše iskorištavani prirodni resursi. Čovjek ide još dalje pa stvara »racionalnu iracionalnost«.⁴ Međutim praznovjerje je selekcijski čuvar, kao pratilac kauzalnog mišljenja orijentiranog na budućnost. Vjerovanju u upravljanje prirodom vjerojatno je isti instinktivni i apirorni korijen u prastarj magiji kao u modernoj prirodnoj znanosti i tehnici, piše Gehlen. Čovjek

3 Iluzije su »prirodna pojava«. Naš doživljaj boje je u biti fizički utjecaj valova, jer imamo prilagodene receptore za njihovo razlikovanje. Neke životinje razlikuju samo crno i bijelo.

4 Na primjer kompjuterski horoskopi; policija se koristi kulturnim obredom u otkrivanju slučajeva itd. Povećanje materijalnog bogatstva nije proporcionalno s povećanjem duhovnog bogatstva, pa materijalno bogatstvo proizvodi duhovnu bijedu.

magičnog kao i modernog svijeta uvjeren je da može sve postići samo ako otkrije odgovarajuću formulu (98). Zato se govori o identičnoj ulozi »modernog svećenstva«.⁵

Zanimljiva su autorova razmišljanja o vrijednostima i vrijednosnim sustavima. Ne postoji jedinstven vrijednosni sustav, ali svaki takav sustav postoji »bez razmišljanja i gotovo bez korekture kao instinkt« (142/3). Verbeek se kritički osvrće na društvene vrijednosti. Pitanja društvenih vrijednosti otvaraju se s problemom okoliša. Kao što je *raison d'être* gena vlastito preživljavanje i potreba za »redom i čistoćom«, tako su i u društvu radi preživljavanja potrebne vrijednosti, jer komplicirani moderni svijet bez njih ne bi mogao opstati. Međutim, civilizacija kao da ide u smrt: sve više troši, zagađuje, betonira, plastificira itd. svoje prirodne osnove, pa se Zemlja pretvara u planet otrova i otpada. Autor smatra da je nekoć tradicionalan odgoj bio usmjeren na preživljavanje, a danas je usmjeren na smrt (130). Autor nije optimist u očekivanju brze promjene materijalističkih vrijednosti. Održanje života je zajednički nazivnik za socijalno-filozofsko (»antropološko apriori učenje o vrijednostima«) i biološko (»kardinalna vrijednost preživljavanja gena«) shvaćanje o vrijednostima. Pri tome su vrijednosti najvišeg prioriteta: minimaliziranje (umjesto maksimaliziranja) i održanje (umjesto istrebljenja).

Zanimljiva je Verbeekova analiza odnosa između nad-ja i razaranja okoliša. U strategiji obrane, poznate u ljudskoj povijesti, često se primjenjivala strategija identificiranja s agresorom, slabijeg s jačim. Za moderno društvo bismo mogli reći kako je nastalo jedinstvo žrtve i počinitelja (iako su neki manje, a neki više »počinitelji«). U razmišljanju o strategiji obrane, iako u nehumanoj kulturi, autor smatra da treba tražiti zaštitu unutar te kulture, tj. identificirati se s agresorom, preuzeti njegov smjer, ali kad je ugroženo biološko preživljavanje djece (i ne može biti »higijen-

skim« mjerama riješeno) treba poduzeti masivni protupritisak. Naime strategija suprotstavljanja agresoru za slabijeg pogubno završava, a strategije »tit-for-tat« (kako ti meni, tako ja tebi) za masovno je društvo neizvediva, jer je teško računati na individualnu požrtvovnost za drugoga.

Budući da, po autorovu mišljenju, ne postoji Arhimedova točka (uporište) za ocjenu vrijednosnog sustava, moramo postupati prema prirodnim datostima, tj. s onim čime raspolazemo. Naše nesvjesno (neznanje) treba podići na razinu svjesnog (znanja) i učiniti djelatnim protiv destruktivnih komponenti. Ali »znanje je moć« (Bacon), a moć se zloupotrebljava, pa je povećanje znanja značilo povećanje civilizacijske agresivnosti. Tehnika se više ne može »opozvati«, pa i unatoč očekivanju katastrofama, jer je čovjekova težnja (korištenjem tehnike) za prestižem urođena. Prestižem proizvedene aktivnosti izazivaju negativne posljedice — na primjer povećanje društvenih potreba rezultira u konačnici povećanjem otpada, a povećanje otpada znači povećanje moći. U nekoj drukčijoj slici mjerenja napretka i moći mogli bismo uistinu otpad uzeti kao njegov indikator. Ponašanje modernog društva, kaže autor, nalikuje na čovjeka koji kupuje stvari koje mu ne trebaju, novcem koji nema, da bi imponirao ljudima koje ne voli (188).

U modernom društvu autoritet određuje ponašanje (rast, ratove...) i predstavlja »aparatus« za socijalno preživljavanje koji se uči radi odrastanja. Čovjek je sposoban ocijeniti i vrednovati što je dobro a što loše u nekom sustavu. Međutim, kontrolna instancija (nad-ja) pomiče se od vrednovanja sistema — »dobrog« ili »lošeg« — na vrednovanje unutar autoritarnog sustava — koliko je nešto »dobro« ili »loše«.

5 Zajedničko magiji i modernoj tehnici jest to (a) što se koriste mnogi neobjašnjivi učinci i (b) što funkcioniraju, ako nisu ometani.

Tako čovjek u društvu »dobro« funkcionira, pa se i razaranje okoliša odvija kroz funkcioniranje (197) unutar autoritarnog sustava.

Podizanjem tehnike na pijedestal »posvećenosti« otvoren je proces mržnje prema životu: interes za živo potiskuje se interesom za artefakte,⁶ što vodi u nekrofiliju. Najveći neprijatelj nekrofilije jest život. Autor spominje i prvi Futuristički manifest nekrofilije objavljen 1909. i 1910. (Martinetti u pariškom *Figarou*). Danas je osobito na cijeni »brzina« kao nova religija (agresija, ratništvo), kao sinteza hrabrosti i akcije, nasuprot sporosti i pasivnosti. Težnja za totalnom moći, bez obzira je li to preko ideologije, urbanih ili tehnostuktura, težnja je k smrti. Između smrti i tehnike stvoren je savez (208).

Drugi dio knjige Verbeek zaključuje tezom da se nalazimo pred moćnom trijadom nekrofilnog razaranja okoliša (212). Kao argumente navodi: sposobnosti čovjekovih iluzija u odnosu na moralna razmišljanja i osobne šanse; nesmetano funkcioniranje u okvirima autoriteta i težnja za pozicijama i moći.

Treći dio knjige sastoji se od dva poglavlja: »Hijerarhija evolucija« i »Evolucija metarazuma«. U »Hijerarhiji evolucija« – od kozmičke do evolucije potencijalne besmrtnosti, autor – komparirajući biološko (gene) i kulturalno (meme) – pokušava odgovoriti na pitanje je li nastala takva civilizacija koja preko organizacije »mema« postaje nesavladiva, besmrtna i za biosferu opasna?

Geni, u selektivnom procesu evolucije, optimaliziraju svoju egzistenciju i sami razvijaju zaštitni i reproduktivni aparat preko razvoja organizma, pa su selekcijski uvjeti ekosustava posljedica dosadašnje povijesti univerzuma. Nasuprot tome, »meme« (ideje, misli), pored kulturne okoline, trabaju genetske urođenosti (moćnosti). U osnovi selekcijski uvjeti (industrijske) kulture rezultat su čovjekove djelatnosti (zakona) i mogu biti često mi-

jenjani, za razliku od gena. Nastojanje da se promjenom kulture učini iskorak u promjeni odnosa prema okolini nailazi na poteškoće jer posljedice civilizacijskog djelovanja utječu sa zadržkom (usporeno), i to: predugo – da bi programi učenja bili primjenjivi; prekratko – da bismo se kao bića prilagodili novonastalim promjenama; a djeluju ireverzibilno – ne možemo povratiti nestalo.

Kad bi moglo, svako bi si biće osiguralo besmrtnost, ali ni »prvi ljudi« nisu ostali besmrtni. Kao što geni teže »besmrtnosti«, tako se u društvu preko prava pokušava osigurati »besmrtnost«. Na primjer, pojedinac umire (vlasnik neke tvrtke), a organizacija (dioničko društvo) ostaje. Tako organizacija u modernom društvu osigurava besmrtnost. Za razliku od životinja, čovjek teži osvajanju sve većeg prostora. Životinjski autoritet bolje kontrolira ograničeni prostor. Međutim, što više prostora čovjek osvoji, to mu ga je lakše kontrolirati preko moći novca i socijalne moći koja se time povećava.

U drugom odjeljku autor konstatira da nam »obični razum« ne pomaže u pitanjima okoliša. Spoznaja (iako učvršćuje) ne stvara ekološke vrijednosti, pa su razumljivi pozivi za »novu etiku«. Koristeći poznata razmišljanja o *tragedy of common*, smatra da njezina logika mora biti prelomljena samo kroz pravne strukture (257), povećanje cijene »ispaše« (koja se mora odmah platiti), ali ne zanemaruje niti učinak odgoja. Ekološki odgoj i promjene vrijednosti pripadaju važnim stanicama na putu k cilju ekološke izgradnje civilizacije.

Iskustvo ljudske povijesti pokazuje da reagiramo tek onda kada su neposredno ugroženi privredni interesi. Izgleda da ne koristimo dosad razvijenu ljudsku inteligenciju (277) i ne uvažavamo da ekološka

6 Sjetimo se koliko su prije 40–ak godina bili na cijeni »šuštavci« i najlon košulje, kako su materijalna dobra ruralne kulture prodavana u besjenje za obične najlon–stolnjake.

logika mora biti ispred ekonomske. Zato moramo učiti da smo prirodna bića, prihvatiti buduće generacije koje još nisu nama ravnopravni pravni subjekt itd. Konačno, još uvijek se na ovoj Zemlji mnogi narodi bore za ljudska prava, pa kako da se ona osiguraju prirodi? Ponovit ćemo ovdje našu staru tezu da je odnos prema prirodi refleksija odnosa unutar kulture. Nimalo ne dvojeći, Verbeek zaključuje da se u čovjekovu ponašanju nije ništa izmijenilo. Optužbe nam tu ne pomažu, nego uvođenje prirodnih uvjeta.

Analizirajući dramu života na našem planetu i značenje izrabljivanja i egoizma, Verbeeka ne zanimaju dijelovi već mu je interes usmjeren na razvoj cjeline. Kao biolog, respektira znanstvene spoznaje o evoluciji, zagovara realnost, prihvaćanje (makar i neomiljenih) činjenica i oslobađanje od iluzija u civilizacijskom razvoju. Sve to ne obećava raj, ali otvara evolucijske perspektive čovjeku i njegovoj kulturi. Sposobnosti čovjekova stvaranja su velike, ali mora biti svjestan da je podložan ograničenjima njemu neupitne evolucije. Homo sapiens se razvio u velikom luku evolucijskog ciklusa, koji ne može izmijeniti jer će i sam biti izmijenjen. Ostaje pitanje je li nekrofilno civilizacijsko ponašanje uistinu nepromjenjivo, pa hedonizam i materijalizam industrijske civilizacije treba kao takav prihvatiti i prepustiti im se — strategija identificiranja s agresorom — ili je nekrofilna ili podložna djelatnim ljudskim (kulturnim) zakonitostima koje nam omogućuju da korištenjem vlastite, prirodom dane inteligencije i razuma stvaramo i živimo sretniji život. Bez obzira na znanstvene spoznaje, druga je solucija prihvatljiva jer nosi klicu novog vremenitog optimizma.

Ivan Cifrić

Fritz Reusswig

LEBENSSTILE UND ÖKOLOGIE

Gesellschaftliche Pluralisierung und alltagsökologische Entwicklung unter besonderer Berücksichtigung des Energiebereichs

Institut für sozial-ökologische
Forschung, IKO — Verlag für
interkulturelle Kommunikation, Frankfurt,
1994, 274 str.

Reusswigova studija *Stilovi života i ekologija* nastala je u okviru istraživačkog projekta *Ekologija svekodnevne i tjedne materijala*. Polazeći od izazovnih pitanja 80-ih godina — istraživanja stilova života kao problema nejednakosti i konzumerizma — autor povezuje problem stila života s ekološkim pitanjima, osobito onima iz svakodnevice. Posebno je treći dio studije bogat primjerima iz područja energetske potrošnje. Studija predstavlja sistematiziran i kritički pregled brojnih istraživanja. Time autor želi pridonijeti otvaranju novog područja socijalno-ekoloških istraživanja.

U proteklim su desetljećima ekološke posljedice interpretirane pretežno u kontekstu stanja industrijskog društva i načina proizvodnje a mnogo manje kao posljedice stanja u pojedinim industrijskim granama. Iako se, naravno, u teorijskom, povijesnom i spoznajnom smislu ne može negirati civilizacijski utjecaj, autor je mišljenja da je posljednjih godina u praktično-istraživačkom pogledu došlo do pomaka u ekološkom diskursu. Ta činjenica možda nagovještava i nova istraživačka područja u socijalnoekološkom diskursu. Naime, danas se sve više naglašava problem potrošnje i ponašanja u svakodnevnom konzumu u svezi sa stilovima života pojedinih socijalnih skupina. Ekološka svakodnevica premješta se od analize proizvodnje na svakodnevnu potrošnju, pa kriza društvenih prirodnih odnosa jasno oslikava povezanost materi-